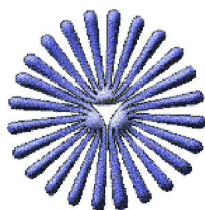

به نام خدا

دانشگاه پیام نور

دانشکده علوم انسانی؛ گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

بارزترین علل فروپاشی سلسله سلجوقی

استاد راهنما:

دکتر هوشنگ خسرو بیگی

استاد مشاور:

دکتر ساسان طهماسبی

نکارنده:

مهرداد فقیر رونقی

تابستان ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پروردگارا

خالق من

کبریایی تو ما را به تعظیم وامی دارد

و در مقام بزرگی و بی‌همتایی تو

الف قاسمان دال می‌شود و سرو قاسمان می‌شکند.

تقدیم بہ

عاشقانی

کہ عشق بی انتہا و بی ادعایشان

را تو ان ہیچ مقابلہ ای نیست

و تقدیم بہ ہمسرم کہ بی او ، فردایی ندارم .

چکیده:

از مسایل و موضوعات مهم تاریخ سلجوقیان؛ مسأله چگونگی فرو پاشی این سلسله و شناخت بارزترین علل و عوامل مؤثر در آن می باشد. قبایل ترک سلجوقی که از صحرا گردی به امپراتوری رسیده بودند، با ایجاد سپاه ثابت و ساختار دیوانی منظم و بهره گیری از دیوانسالاران ایرانی، توانسته بودند، حکومتی مقتدر در ایران و نواحی وسیعی چون؛ گرجستان، آسیای صغیر، انطاکیه و در کل از کاشغر تا دریای مدیترانه را زیر سلطه امپراتوری خود در آورند. اما، طولی نکشید که در پی بروز یک سلسله رویدادها و تحولات داخلی و خارجی به تدریج، عظمت و اقتدار اولیه خود را از دست دادند و به سوی، تجزیه و زوال رهنمون شدند. در فرو پاشی این سلسله مقتدر، عوامل کوچک و بزرگ زیادی، دخالت داشتند. این عوامل را می توان در سه دسته:

(۱) عوامل درون خاندانی

(۲) تبعات ناشی از سیاست های فرمانروایان سلجوقی

(۳) عوامل خارجی

تقسیم بندی کرد. در پایان نامه حاضر، با استناد منابع تاریخی، نقش عوامل مذکور در سقوط سلجوقیان مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

کلید واژگان: اتابکان / اسماعیلیان / اقطاع / سلاطین / سلجوقیان / غلام - سپهسالاران / فروپاشی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱
فصل اول : مبانی پژوهشی	۳
بیان مسأله و پرسشهای پژوهش	۴
اهداف پژوهش و ضرورت آن	۵
فرضیات پژوهش	۶
روش پژوهش	۶
مفاهیم واژگان	۶
معرفی و ارزیابی منابع	۹
فصل دوم : سلجوقیان بزرگ	۲۲
۱-۲) استقرار سلجوقیان بزرگ تا مرگ سلطان طغرل بیک	۲۳
۲-۲) دوران زمامداری آلب ارسلان و ملکشاه سلجوقی	۳۹
۳-۲) جانشینان ملکشاه سلجوقی	۵۱
فصل سوم : نقش عوامل داخلی و درون خاندانی در تضعیف حکومت سلجوقیان بزرگ	۶۳
۱-۳) نقش عوامل درون خاندانی	۶۴
۲-۳) نقش ترکمانان در تضعیف سلجوقیان	۷۴
۳-۳) قدرت یابی امرای نظامی و نقش ترکمانان در سپاه ثابت	۸۱
۴-۳) تجزیه سرزمین های سلجوقی	۸۸
فصل چهارم : تأثیر سیاست های سلاطین سلجوقی در تضعیف سلسله سلجوقیان بزرگ	۱۰۳

۱۰۵.....	عملکرد دیوانسالاران
۱۲۲.....	عملکرد اتابکان
۱۳۵.....	تاثیر اقطاع و مقطعان
۱۶۰.....	فصل پنجم: نقش عوامل خارجی در تضعیف حکومت سلجوقیان بزرگ
۱۶۲.....	۱-۵) تیرگی روابط خلفا با سلجوقیان
۱۷۲.....	۲-۵) نقش اسماعیلیان
۱۷۹.....	۳-۵) جنگهای خارجی
۱۹۷.....	نتیجه گیری
۲۰۸.....	فهرست منابع و مآخذ

مقدمه :

یکی از موضوعات مهم تاریخ سلجوقیان ، که به ویژه در دهه های اخیر مورد توجه پژوهشگران و مورخان تاریخ قرار گرفته است ؛ چگونگی و سیر فرو پاشی دولت سلجوقی و شناخت علل و عوامل داخلی و خارجی بارزو مؤثر در سقوط این سلسله می باشد . در این باره در متون تاریخ ایران و منابع پژوهشی اخیر ، به رویدادها و حوادث سالهای پایانی عصر سلجوقی و جنگهای این دوره به صورت پراکنده اشاره شده است ، اما با وجود اهمیت موضوع تا کنون به صورت مستقل و به تفصیل ، مهمترین دلایل زوال سلسله سلجوقی ، مورد بررسی قرار نگرفته است .

از همین رو ، نگارنده بارزترین علل سقوط سلجوقیان را به عنوان موضوع پایان نامه کارشناسی ارشد خود انتخاب نموده است . در این پایان نامه ، به سیر تاریخی و رویدادها و حوادث این سلسله پرداخته نشده ، بلکه بیشتر سعی شده است تا عوامل اساسی که منجر به انقراض نظام حکومتی سلجوقیان شد ، ریشه یابی و بررسی گردد . نگارنده ضمن پژوهش ، با بهره گیری از منابع پایه و منشاء (دست اول) و منابع تحقیقی (دست دوم) تلاش نمود تا ، تمامی علل و زمینه های سقوط سلجوقیان را بیابد و سپس بارزترین آنها را ، به عنوان دستاورد پژوهش کنونی ارائه دهد و با استناد به منابع پژوهشی ، هر یک از آنها را تبیین ، تحلیل و توصیف نماید .

برای روشن شدن و تبیین بارزترین علل سقوط سلجوقیان ، پایان نامه ی حاضر با احتساب فصل مربوط به مبانی پژوهش ، به پنج فصل تقسیم شده است : فصل اول شامل مبانی پژوهش ، مقدمه ، بیان مسأله و پرسش های پژوهش ، اهداف و ضرورت ، فرضیات و نقد منابع می باشد . در فصل دوم به سه مبحث تحت عناوین : استقرار و شکل گیری سلجوقیان بزرگ ، سلطان طغرل بیک اول ، و دوره زمامداری و جانشینان وی پرداخته شده است .

در فصل سوم به نقش عوامل داخلی و درون‌خاندانی که ؛ به چهار مبحث اعم از ؛ عوامل درون‌خاندانی ، نقش ترکمانان ، قدرت یابی امرا و تجزیه سرزمینهای سلجوقی پرداخته شده است . فصل چهارم این پژوهش ، تأثیر سیاست های سلاطین سلجوقی تحت عناوین ؛ عملکرد دیوانسالاران ، اتابکان و تأثیرات اقطاع را مورد بررسی قرار می دهد و در فصل پنجم ، نقش عوامل خارجی در تضعیف حکومت سلجوقیان بزرگ اعم از ؛ تیرگی روابط خلفای عباسی با سلجوقیان ، نقش اسماعیلیان و جنگ های خارجی بررسی گردیده است .

اینجانب در این پایان نامه ، ضمن تشکر و قدردانی از استاد راهنما ؛ جناب آقای دکتر هوشنگ خسرو بیگی و همچنین ، استاد مشاور ؛ جناب آقای دکتر ساسان طهماسبی که در تمامی تهیه ی پایان نامه ، همواره به بنده ی حقیر ، بذل محبت فرمودند و مرا مورد لطف و عنایت عالمانه خود قرار دادند سپاسگزارم ، همچنین از دوست خوبم ؛ جناب آقای قربان فاخته که در مدت تحصیل ، یار وفادار اینجانب بود ، تشکر و قدردانی می نمایم . از همسر خوب و مهربانم که با تحمل رنج و گرفتاری ، بنده حقیر را در طول دوران کارشناسی ارشد یاری رسانیده و با الطاف عالمانه ی خود همواره مرا مورد تشویق قرار داده ، نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم . در پایان ، این پایان نامه را به فرزندان عزیزم (اشکان و آریان) و یکایک انسانهای پاکدل که با گفتار ، کردار و پندار نیک همواره مسیر ترقی و تحول را طی می نمایند ، تقدیم می دارم ، تا بر بلندای شوکت و عظمت ایران قرار گیرند . بی شک ، این پایان نامه خالی از نقیصه نیست ، بذل مساعدت اساتید محترم در ارائه ی این مورد و راهنمایی ، موجب امتنان است .

مهرداد فقیر رونقی ، تابستان ۱۳۸۸

فصل اول

مبانی پژوهشی

بیان مسأله پژوهش و پرسشهای پژوهش

یکی از بارزترین دوران تاریخ ایران بعد از اسلام، دوره حکمرانی سلاطین سلجوقی است. سلجوقیان صحرا نوردانی ترک بودند که در آن سوی ماوراءالنهر زندگی می کردند. ساختار سیاسی قبایل، بر اساس نظام قبیله ای و صحرا گردی بود. در این نظام اعضای قبیله، بر اساس ضرورت و پیمانهای قبیله ای از رئیس قبیله اطاعت می کردند. اما، با ورود به ایران و تسخیر خراسان و نواحی مجاور و با توجه به درک اقتضات زمانی و شرایط مکانی، به تغییر ساختار از صحرا گردی به حکومت متمرکز، با صبغه ی مدنی پی بردند و با در اختیار گرفتن دیوانسالاران برجسته ی ایرانی توانستند، به قدرت و شوکت عظیمی برسند. از سوی دیگر، آنان با بر کناری امرای آل بویه، بر دستگاه خلافت عباسی استیلا یافتند و به تدریج در سراسر ایران و نواحی سوریه و آناتولی پراکنده شدند و به قدرت رسیدند. دوره طغرل بیک، آل ارسلان و ملکشاه، دوره آغاز و اوج حکومت سلجوقیان است.

پس از مرگ ملکشاه، کشمکش بر سر جانشینی و تأثیر آن بر بی اعتبار شدن وزراء، بی کفایتی و صغر سن سلاطین پس از ملکشاه، استمرار جنگهای خانگی بین غلام- سپهسالاران و مدعیان قدرت و اختلافات میان سلاطین سلجوقی و خلیفه، در مجموع جنگهای داخلی (اختلافات درون خاندانی) و سیاستهای اتخاذ شده از سوی سلاطین، جنگهای خارجی، قدرت گیری بیش از حد امرای سلجوقی و اقطاع داران، نفوذ فوق العاده اتابکان در دستگاه و سوءاستفاده های آنان، هجوم بی رویه ترکمانان به داخل قلمرو سلجوقی، همه و همه موجبات پریشانی و بی نظمی را در نظام سلسله ی حکومتی سلجوقیان فراهم ساخت و باعث تضعیف و در نهایت زوال سلسله ی سلجوقیان بزرگ شد.

در خصوص علل سقوط سلجوقیان ، بررسی های مختلفی صورت گرفته ، ولی در این تقسیم بندی این عوامل و تأثیر و سهم هر عامل مورد توجه قرار نگرفته است . سوالات اصلی تحقیق بر این اساس است که :

- (۱) بارزترین و مؤثرترین علل در فروپاشی حکومت سلجوقی کدام است ؟
- (۲) کدام عوامل در ساختار حکومت سلجوقیان زمینه ی تضعیف این حکومت را فراهم آورد ؟
- (۳) اتخاذ کدام یک از سیاست های سلاطین سلجوقی ، موجب تضعیف و در نهایت زوال این حکومت گردید ؟

اهداف پژوهش و ضرورت انجام آن :

حکومت سلجوقیان پس از شکست غزنویان ، نه تنها بخش عمده سرزمینهای متصرفی غزنویان را به میراث بردند ، بلکه با تصرف نواحی غربی ایران و حتی فراتر از آن با حضور فعال در مناطق آناتولی ، حکومت گسترده را تشکیل دادند ، به طوری که بزرگترین امپراتوری پس از اسلام در ایران را به وجود آوردند . این ویژگی از عوامل جلب توجه بیشتر پژوهشگران به بررسی ابعاد مختلف این سلسله شده است . بررسی عوامل سقوط این سلسله ، از جمله این موارد است . با این حال هر یک از عوامل مهم سقوط این سلسله ، در مقایسه با دیگر عوامل تبیین نشده است .

شناخت عوامل مؤثر در سقوط این سلسله به عنوان آخرین حکومت فراگیر ، پیش از حمله ی مغول ضروری به نظر می رسد . بنابراین اهداف پژوهش عبارتند از :

- (۱) شناخت جامع ، عوامل تضعیف و سقوط سلسله سلجوقی
- (۲) تعیین سهم هر یک از عوامل تضعیف و سقوط حکومت سلجوقی
- (۳) تبیین و ارزیابی سیاستهای حکومت های سلجوقی مؤثر در تضعیف و سقوط سلجوقیان

فرضیات پژوهش :

- ۱) به نظر می‌رسد که ، اتخاذ برخی از سیاستهای سلاطین سلجوقی چون ، دیوانسالاری موجب تضعیف و در نهایت زوال این حکومت گردید .
- ۲) با توجه به قدرت یابی بیش از حد اتابکان در سلسله سلجوقیان و سلب اختیارات سلاطین توسط آنان ، در نتیجه تضعیف و فروپاشی سلسله ی سلجوقی را رقم زدند .
- ۳) به نظر می‌رسد که ، نظام اقطاع داری در سلسله سلجوقی ، ضربه ی مهلکی بر پیکر حکومت سلجوقیان بزرگ وارد آورد .

روش پژوهش

برای گردآوری داده های این پژوهش ، از روش مطالعه ی کتابخانه ای - تاریخی استفاده شده است . روش کار بدین گونه بود که ، پس از مطالعه ی دقیق آثار و منابع ، اخبار و اطلاعات مربوط به علل سقوط سلجوقیان از متن آنها استخراج و فیش برداری گردید .

پس از آن فیش ها با توجه به ساختار پژوهش در دسته های مختلفی قرار داده شده سپس با توجه به اطلاعات تاریخی و بر اساس روش های پژوهش در تاریخ که بر مبنای روش تحقیقی و توصیفی ، به تجزیه و تحلیل و یافتن رابطه علت و معلول بین پدیده ها و رخدادهای مربوط به اواخر عصر سلجوقی و بارزترین علل سقوط آن سلسله ، اقدام گردید .

مفاهیم واژگان

اقطاع ؛ از ریشه ی قطع و باب افعال است . معنای لغوی اقطاع سهم است و از فعل بریدن و سهم کردن می آید^۱

۱- دهخدا ، علی اکبر ، لغت نامه دهخدا ، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی ، تهران مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه

تهران ، ج ۲ ، ص ۲۶۷۶ ، سال ۱۳۷۲

اقطاع ، اصطلاحی در امور ارضی ، مالیاتی و دیوانی در قلمرو اسلام است و آن واگذاری زمین ، آب ، معدن یا منابع حاصل از آن یا واگذاری حق گرد آوری خراج ، مالیات یا واگذاری محلی برای کشت و کار به کسی به طور محدود و در زمانی معین یا نا محدود می باشد . بعضی از فقها و دانشمندان اقطاع را به سه دسته تقسیم کرده اند :^۱

الف (اقطاع تملیک ب) اقطاع استغلال ج) اقطاع ارفاق

اما اصطلاح اقطاع عبارت از آن است که ؛ پادشاه یا خلیفه ، زمینی را که دارای عواید بود ، به شخصی معین ، واگذار می کرد تا ، از عواید آن استفاده کند .^۲ به کسی که این نوع واگذاری ها شامل او گردد ، مقطع یا اقطاع دار گفته می شد .^۳

اشپولر تعریف اقطاع ، در قلمرو اسلام را به طور یکسان ، هم به معنی ؛ واگذاری حکومت و هم به معنی ، انتقال زمین به منظور جمع آوری در آمدها می داند .^۴

بنا به تعریف لمبتون ، اقطاع در منابع ، به اراضی واگذار شده اطلاق گشته است . بنابر این مفاهیم آن به قرار زیر است : الف) واگذاری عایدات یا واگذاری زمین در قبال خدمات نظامی یا در ازای حقوق و مستمری . ب) واگذاری یک ناحیه و حق حکومت بر آن به ملکههای سلجوقی ، امرا و دیگران ، همراه با حق قضایی نسبت به آن . ج) اجازه ی مالیات . د) واگذاری ملک شخصی ، مدد معاش و حق تقاعد .^۵

۱- سجادی ، صادق ، « اقطاع » دایره المعارف بزرگ اسلامی ، زیر نظر کاظم موسوی ، بجنوردی ، تهران ، مرکز دایره المعارف بزرگ

اسلامی ، ج ۹ ، ص ۶۴۳ ، سال ۱۳۷۹

۲- انوری ، حسن ، اصطلاحات دیوانی دوره ی غزنوی و سلجوقی ، تهران ، کتابخانه طهوری ، ص ۶۸

۳- نظام الملک ، حسن بن علی ، سیاست نامه به کوشش دکتر جعفر شعار ، تهران ، انتشارات امیر کبیر ، ص ۳۲

۴- اشپولر ، بر تولد ، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی ، ترجمه مریم میر احمدی ، تهران ، انتشارات علمی و فرهنگی ج ۲ ، ص ۲۹۶ .

سال ۱۳۷۹

۵- لمبتون ، ان . ک . س ، سپری در تاریخ ایران بعد از اسلام ، ترجمه یعقوب آژند ، تهران انتشارات علمی ، ص ۲۲۷ ، ۱۳۶۲

اتابکان ؛ این لقب در میان ترکمانان اغز ، به دنبال احترام به اشخاص بزرگ آورده می شد ترکمانان فرزندان خود را برای تربیت ، مخصوصاً در امور جنگی و سیاسی ، به یکی از بزرگان مجرب می سپردند و به او لقب اتابک می دادند ، که هم به معنی پدر مجازی یا پدر دوم و هم به معنای امیر و بزرگ بوده است .

سلجوقیان ؛ در این پایان نامه منظور سلسله سلجوقیان بزرگ است . سلاطین سلجوقی ، که نزدیک به دو سده ، بر قلمروی پهناوری فرمان راندند ، به دو دسته تقسیم می شوند ؛ دسته ی اول سلاطینی بودند که از اقتدار زیادی در زمان سلطنتشان برخوردار بودند و بر قلمروی وسیعی ، حکومت می کردند . این فرمانروایان که سلاجقه ی بزرگ خوانده می شوند ، عبارتند از طغرل ، آلب ارسلان ، ملکشاه ، برکیارق ، محمد بن ملکشاه ، سلطان سنجر ، دسته ی دوم : سلاطینی بودند که قدرت و نفوذ سلاجقه ی بزرگ را نداشتند و بر قلمروی محدود تری حکومت می کردند ، مانند : سلاجقه ی عراق ، ری ، همدان ، کردستان ، سلاجقه ی کرمان ، سلاجقه ی شام و سلاجقه ی روم . رقابت و تنازع سلاطین سلجوقی با یکدیگر ، از عوامل مهم سست شدن پایه های دولت سلجوقیان محسوب می شود .

اسماعیلیان ؛ با رحلت امام جعفر صادق (ع) بر سر جانشینی او انشقاق ایجاد شد . در این میان ، عده ای بر این باور پا فشاری کردند که جانشین آن حضرت ، فرزندش اسماعیل می باشد . مهمترین مبارزه اسماعیلیان فرهنگی بوده ، یعنی زیر سؤال بردن عقاید فرق مختلف اهل سنت و تبلیغ آیین اسماعیلی بود . آنان برای تبلیغ ، تشکیلات مرتبی را به وجود آوردند . به طوری که هر فرد اسماعیلی مذهب ، به تناسب علم و اطلاعات ، در مرتبه ای از تشکیلات قرار داشت ؛ امام ، باب ، حجت وداعی از سلسله مراتب مذهبی آنان بود .

آنان توانستند اقشار بی شماری را در خود جذب و نیروهای مقتدری فراهم سازند و راه های گوناگونی برای مبارزه برانگیزند ، که بارزترین آنها ایجاد رعب و وحشت و ترور بود سر انجام موجبات فرو پاشی سلسله سلجوقیان را فراهم کردند .

معرفی و ارزیابی منابع

دوران سلجوقیان ، به دلیل کثرت منابع تاریخی ، در مقایسه با سلسله های پیشین و پسین خود از دوره های بسیار غنی محسوب می شود . بدین لحاظ ، از جایگاه مناسبی برخوردار است . با این حال ، به دلیل گستره ی فرمانروایی این سلسله و دوام حکمرانی آنان ، بیش از دو سده ، این تعداد منابع قلیل به نظر می رسد . از طرف دیگر ، در طول دهه های معاصر ، از سوی پژوهشگران و مورخان تاریخ عصر سلجوقی ، آثار قابل توجهی به صورت کتاب و مقاله در اختیار علاقمندان به تاریخ ایران ، در دوره سلجوقی قرار داده شده است .

پژوهشگر تاریخ عصر سلجوقی ، با بهره گیری از منابع دوره سلجوقی و آثار پژوهشی مربوط به این دوره می تواند ارزش کیفی پژوهش خود را ارتقاء بخشد و زوایای پنهان و ابعاد نا شناخته و مبهم عصر سلجوقی را روشنی بیشتری ببخشد . نگارنده با مراجعه به منابع مذکور ، تلاش نموده تا بارزترین علل سقوط سلجوقیان را تبیین ، تحلیل و توصیف نماید و از این راه به شناخت بیشتر و بهتر تاریخ عصر سلجوقی کمک نماید . منابع مورد استفاده ی پایان نامه ی حاضر ، به سه دسته تقسیم می شود : الف) منابع پایه و منشاء که در دوره ی سلجوقی به نگارش در آمده است ب) تاریخ های عمومی ، که در سیر تاریخ نگاری خود ، به رویداد های سلسله سلجوقی و علل و عوامل سقوط این سلسله پرداخته اند . ج) آثار پژوهشی معاصر ، که در آنها تاریخ سلجوقیان به طور اعم و علل سقوط این سلسله ، به صورت اخص مورد بررسی قرار گرفته است . در این جا برخی از مهمترین منابع مورد استفاده در پایان نامه ی حاضر معرفی و بررسی می شود .

نقد و بررسی منابع

سلجوقنامه

مؤلف این کتاب ظهیرالدین نیشابوری است و کتاب وی به نام سلجوقنامه ظهیری معروف است. متأسفانه راجع به شرح حال مؤلف چندان اطلاعی در دست نیست. از وقایع و حوادث کتاب او و مقایسه آن با کتاب *راحه الصدور*، این نتیجه حاصل می شود که؛ احتمالاً ظهیرالدین قبل از سلطنت طغرل بن ارسلان درگذشته است. به سبب آنکه ظهیرالدین، معلم دو تن از سلاطین سلجوقی (طغرل - مسعود) بوده، کتاب وی نیز از درجه اعتبار خاصی برخوردار است، زیرا وی خود وقایع را از نزدیک مشاهده کرده و سپس نسبت به ثبت آنها اقدام نموده است.

کتاب سلجوقنامه، ساده و روان و خالی از هرگونه تکلف است و از کتب معتبر این دوره به شمار می رود. محمدبن ابراهیم، بر کتاب سلجوقنامه ظهیری ذیلی را نوشته است؛ که در نوشته او به وقایع بعد از مرگ طغرل بن ارسلان، آخرین سلطان سلجوقی نیز اشاراتی شده است. ظهیرالدین در نوشتن کتاب خود، از تاریخ بیهقی و گردیزی استفاده نموده است. چنانکه شباهتهای فراوانی میان آنان وجود دارد. به علت اهمیت سلجوقنامه، اکثر تواریخ مهم چون *راحه الصدور*، *جامع التواریخ*، و تاریخ گزیده تا ایام سلطان آلب ارسلان برگرفته از آن است. به همین دلیل این منبع، در فصل دوم در باب استقرار سلجوقیان بزرگ بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است.

راحه الصدور و آیه السرور

این کتاب، تألیف محمد بن علی بن سلیمان راوندی از مورخان قرن ششم هجری قمری است. مؤلف کتاب به سبب فتح انطاکیه، توسط کیخسرو قلیچ ارسلان از سلاطین سلجوقی روم، کتاب را به نام او تصنیف نموده است. این کتاب شامل نثری بسیار دشوار است و لزوم استفاده از آن، اشراف بر معانی لغت دشوار، فارسی و عربی است.

اگرچه استفاده از کتاب فوق دشوار است، لیکن به سبب آنکه راوندی، خود در زمان سلجوقیان بزرگ عراق می زیسته (۵۹۹-۵۵۰ هـ) کتابی ارزشمند و در نوع خود معتبر و مهم است.

راوندی، از خطاطان و هنرمندان روزگار خویش بوده است. خود، کتابی خطی به نام «اصول الخط من دائره و نقط» داشته است. دائی اوزین الدین مجد الاسلام محمود راوندی نیز، از استادان خط بوده که به پارسی نیز شعر سروده است.

طغرل بن محمد، از زین الدین محمود خواست تا به او خط یاد دهد و همچنین به نقاشان دستور داد، هر شعری که زین الدین محمود می سراید، برای آن تصویری ترسیم کنند.

مؤلف کتاب راحه الصدور، اوائل زندگی را در خدمت طغرل بن ارسلان و بزرگان کشور عراق بوده و عمر کوتاه سلطنت طغرل بن ارسلان و شکست سلجوقیان از تکتش خوارزمشاه، باعث صدمه روحی وی شد، تا آنجا که پس از فروپاشی دولت سلجوقی، گوشه گیری اختیار کرد. کتاب فوق، با مقدمه ای بر ابتداء کار سلجوقیان آغاز می گردد و سپس، وقایع و تاریخ سلطنت خاندان سلجوقی، از ابتداء سلطنت طغرل تا انقراض آن، در عراق به دست تکتش بن ارسلان را بیان می کند.

روش مؤلف این کتاب چنان است، که پس از ذکر القاب و عناوین و نام هر سلطان، نخست شکل و سیمای آن سلطان و مدت عمر و سلطنت او را توصیف می کند و سپس، به چگونگی سلطنت و تعداد وزیران و حاجبان سلطان می پردازد. مؤلف، در ضمن بیان وقایع و تاریخ آنها از آیات و احادیث و امثال و اشعار فارسی و عربی نیز استفاده می کند. او قسمتهائی از کتاب را بدون شک، از روی کتاب سلجوقنامه ظهیری اقتباس کرده و در پاره ای مواقع نیز، حتی مؤلف به خود زحمت نداده است که، کلمات را نیز عوض نماید و مطالب سلجوقنامه را بدون هیچ حرف و کلمه اضافه ای، در کتاب خود جای داده است، که خود وی از او و کتاب او یاد کرده است.^۱

۱- راوندی، محمدبن علی بن سلمان، راحه الصدور و آیه السرور، به تصحیح محمد اقبال، انتشارات علمی تهران، ۱۳۶۳ ص ۶۴

این کتاب، اگرچه از کتاب سلجوقنامه متأثر است، اما، راوندی قسمتهای دیگری همچون: رساله شراب، شطرنج و وقایع و حوادث سلطنت طغرل بن ارسلان را بدان اضافه نموده است. راوندی یادآور شده است که ؛ مطالبی را از روی کتاب سلجوقنامه ظهیری عیناً آورده است. بطور مثال می گوید: «و دعاگوی دولت ابوبکر محمدبن علی بن سلیمان الراوندی نویسنده تاریخهای دولت سلاطین آل سلجوق می نویسد، بر سبیل اختصار ... و همین تاریخ بعهد خداوند عالم طغرل بن ارسلان بن طغرل رحمته الله، ظهیرالدین نیشابوری که استاد سلطان ارسلان و مسعود بود و خویش دعاگوی دولت نبشته بود...»^۱ کتاب فوق از نظر زمانی، حیطة وسیعتری را شامل شده است و گرنه از لحاظ تاریخی اضافه کردن شعر، حدیث، و رساله شراب و شطرنج ارزشی ندارد؛ ضمن اینکه نباید فراموش کنیم، که راوندی کتاب خویش را تا زندگی طغرل سوم، طغرل بن ارسلان و پایان کار او ادامه می دهد و تا آخر زندگی خویش، معاصر سلجوقیان بوده است. از آنجا که او در دربار سلطان طغرل سوم می زیست ، اطلاعات دقیق آن زمان را در کتاب خود بیان نموده است . بنابراین این کتاب علاوه بر فواید ادبی ، فواید تاریخی بسیاری دارد که در فصل دوم این پژوهش بیشتر از آن استفاده شده است .

۱- راوندی، راحه الصدور و آیه السرور، ص ۶۴

تاریخ سلسله سلجوقی (زبده النصره و نخبه العصره)

مؤلف کتاب «عماد الدین کاتب اصفهانی» در سال ۵۲۳ هـ کتاب خود را از روی کتاب اخبارالدوله السلجوقیه النصره الفطره و عصره الفطره فی الاخبار دوله السلجوقیه صدرالدین علی حسینی اصفهانی خلاصه کرده است. کتاب اخبار الدوله السلجوقیه، به زبان عربی نوشته شده بود. لیکن، عمادالدین کاتب اصفهانی در حین تلخیص کتاب را به فارسی ترجمه نموده است. به گفته عمادالدین کاتب، صدرالدین علی حسینی از اقرباء و نزدیکان او بوده است، که چهل سال قبل از وی زندگی می کرده است. صدرالدین علی نیز، مانند عمادالدین کاتب اصفهانی در خدمت سلجوقیان بوده است. عمادالدین کاتب، پس از عزل ابن هبیره وزیر خلیفه عباسی، به سمت نایب خلیفه در شهر واسط رسید. پس از مدتی، عمادالدین به خدمت زنگیان سوریه مشرف شد و در سال ۵۷۰ به خدمت صلاح الدین ایوبی درآمد. در حین تلخیص کتاب اخبار الدوله السلجوقیه، کتاب دیگری که مؤلف آن انوشیروان بن خالد کاشانی، خازن و عارض سپاه، محمدبن ملکشاه، که زمانی نیز وزیر او بوده است، توجه عماد الدین را به خود جلب می کند. نام کتاب انوشیروان بن خالد، فتور زمان الصدور و صدور زمان الفتور بود. عماد الدین، زبده النصره و نخبه العصره را، تحت تأثیر دو کتاب فوق یعنی؛ اخبار الدوله سلجوقیه و فتور زمان الصدور و ... تلخیص نموده و به جزئیات بیشتری اشاره می کند. اطلاعات این کتاب درباره اوضاع سیاسی و اقتصادی سلجوقیان می باشد که دارای ارزش زیادی است؛ به خصوص در باب شورش ملکها و نقش امیر مقطعان در آن سخن به میان آمده و برخی اطلاعات مربوط به دخالت امرا در دیوانسالاری و نقش آنها در عزل و قتل وزراء ذکر شده است. به همین دلایل در این پژوهش بسیار از آن بهره برده شده است.